УДК 94(477.64)«1941/1942»:[338.45:62] **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-27

РОЗВИТОК ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ (1941–1942 рр.)

О. А. Чумаченко
Національний університет «Запорізька політехніка»
4858102@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9393-953X

Ключові слова: важка промисловість, евакуація, окупація, стратегічно важливий об'єкт, Дніпрогес, завод, німецько-радянська війна.

У статті на основі комплексного аналізу історіографічної бази і застосування сучасних методологічних засад, відповідно до поставленої мети, розглянуто стан важкої промисловості Запорізької області в період німецько-радянської війни 1941–1942 рр. З огляду на те, що м. Запоріжжя протягом двох років перебувало під окупацією німецьких військ, у дослідженні висвітлено основні події, які супроводжували захоплення та визволення Запорізького краю. Враховуючи стратегічну важливість регіону, відновлено особливості евакуації регіональних підприємств важкої промисловості. Відстежено провідні напрями їх роботи на віддалених територіях та запропоновані умови для відновлення їх функціювання з метою виготовлення продукції для військових потреб.
Проаналізовано причини запровадження радянською владою «тактики випаленої землі» і її нищівні наслідки для економіки області та країни в цілому. Визначено головні напрями «нового порядку», встановленого на окупованих територіях німецьким командуванням. Здійснено аналіз умов роботи запорізьких спеціалістів, які залишилися працювати в частково відновлених німцями заводських приміщеннях. Висвітлено економічні збитки та людські втрати, нанесені агресором Запорізькому краю та окупованій території в цілому. Простежено шляхи відновлення довоєнного рівня запорізької промисловості. Визначено пріоритети держави, до яких належить ремонт Дніпрогесу, що дало можливість налагодити електрифікацію міста.

HEAVY INDUSTRY OF THE ZAPORIZHZHIA REGION DURING THE GERMAN-SOVIET WAR (1941–1942)

O. A. Chumachenko
Zaporizhia Polytechnic National University

Keywords: heavy industry, evacuation, occupation, strategically important object, Dniproges, plant, German-Soviet war.

In the article on the basis of the complex analysis of historiographical base and application of modern methodological bases, according to the set purpose, a condition of the heavy industry of the Zaporizhzhia area during the German-Soviet war of 1941–1942 is considered. Given that the city of Zaporizhzhia was under occupation by German troops for two years, the study highlights the main events that accompanied the capture and liberation of the Zaporizhzhia region. Given the strategic importance of the region, the peculiarities of evacuation of such heavy industry enterprises as «Zaporizhstal», «Dniprospetsstal», Dniprovsky Aluminum Plant (now Zaporizhzhia Aluminum Plant), Zaporizhzhia Engine Building Plant (currently «Motor Sich» Public Joint Stock Company), «Kommunar», etc.The leading directions of their work in remote territories are traced and the conditions for restoration of their functioning for the purpose of manufacturing of products for military needs are offered. The process of dismantling and further evacuation of the Dnieper hydroelectric power plant is described.
The reasons for the introduction of «scorched earth tactics» by the Soviet authorities and its devastating consequences for the region's economy and

the country as a whole are analyzed. The main directions of the «new order» established in the occupied territories by the German command were determined. An analysis of the working conditions of Zaporizhzhia specialists who remained to work in the partially restored by the Germans factory premises. At the same time, the directions of underground and subversive struggle of the population of Zaporizhzhia region, which formed voluntary guerrilla groups, were considered.

The economic losses and human losses inflicted by the aggressor on the Zaporizhzhia region and the occupied territory as a whole are highlighted. Ways to restore the pre-war level of Zaporizhzhia industry have been traced. The priorities of the state, which include the repair of Dniproges, have been identified, which has made it possible to establish electrification of the city.

Постановка проблеми та її актуальність. У жовтні 2026 р. виповниться 85 років зі дня повної окупації Запорізької області німецькими військами. Зазначимо, що на цю територію окупаційні сили покладали неабиякі плани, адже Запорізький регіон був і залишається одним з найбільш провідних промислових регіонів України зі значним науково-технічним та виробничим потенціалом. Серед підприємств важкої промисловості особливе місце посідають заводи металургійної, машинобудівної, авіаційної галузей та енергетичний комплекс.

Зазначимо, що енергетична стратегія України на період до 2030 р. передбачає зниження споживання енергоресурсів на 30–35 %, що неможливо без чинної програми підтримки конкурентоспроможності зазначених галузей, якої не існує[1]. У зв'язку з цим є надзвичайно актуальною необхідність критичного осмислення шляхів реалізації роботи важкої промисловості Запорізького краю в умовах війни 1941–1945 рр.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Тематика дослідження певною мірою висвітлена в роботах радянського та сучасного періоду. Недостатність інформації спричинена тим, що заводи важкої промисловості являли собою стратегічно важливі об'єкти та підлягали евакуації до віддалених районів СРСР. Таким чином майже вся документація залишилася в місцях нової дислокації. Частково матеріали знайдено в роботах, присвячених річницям заводів «Мотор Січ», «Комунар», «Запоріжсталь» та Запорізького алюмінієвого комбінату[2]. Поодинокі дані про евакуацію підприємств представлені в путівниках по Запорізькій області[3]. Загальна інформація про захоплення, життя населення в окупації та визволення міста міститься в енциклопедичних виданнях Запорізького краю[4]. Період окупації України в цілому, де запорізьке питання згадане тільки опосередковано, також висвітлено в науково-публіцистичних виданнях[5].

Мета дослідження визначена відповідно до актуальності обраної теми та полягає в комплексному вивченні та проведенні історичної реконструкції розвитку важкої промисловості Запорізької області в умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

Методологія дослідження. Запропоноване дослідження базується на таких методах: актуалізації – встановлено зв'язок тематики роботи із сьогоденням; порівняльно-історичному – визначено закономірності здійснення евакуації запорізьких заводів та процес їх повернення після звільнення м. Запоріжжя; проблемно-хронологічному – відстежено якісні та кількісні зміни

[1] Кійко С. Г. Предиктивна адаптація при управлінні портфелем проектів енергозбереження на металургійному підприємстві. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. № 4 (41). 2020. С. 133. DOI:10.30748/nitps.2020.41.16.

[2] Богуслаев В. А., Жеманюк П. Д., Малыш А. Н. Энергия, рождённая для полёта. Киев: Златограф, 324 с.; Богуслаев В. А., Жеманюк П. Д., Малахов Г. В. «Мотор Сич». От поршневых – к газотурбинным. Запорожье: Научно-популярное издание, 2000. 231 с.; Коваль Е. Т., Филон Н. Н. Ровесник Октября. Днепропетровск: Промінь, 1986. 119 с.; Бастрига М. І., Бадигін С. М., Бугайцов М. М. Крилатий метал Запоріжжя: спогади, нариси, поезії. Дніпропетровськ: Січ, 1993. 199 с.; Кузьменко Н., Михайлов Н. Запорожсталь. Симфония металла: годы, события, люди. Запорожье : Тандем-У, 2003. 447 с.; Шевельов М. П. Через роки і відстані. Розповіді із заводського життя. Дніпропетровськ: Пороги, 1993. 174 с.

[3] Гиммельфарб А. М., Клименко А. М. (1980). Встречи на Запорожье: путеводитель. Днепропетровск: Промінь, 1980. 142 с.; Петрикін В. І., Воробйов О. К., Шерстюк О. С. Запоріжжю – 200. Дніпропетровськ: Промінь, 1970. 212 с.

[4] Абліцов О., Воловнік С., Гузенко Т. Запорізький край. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2008. 288 с.

[5] В'ятрович В., Зінченко, Майоров М. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.; Петрыкин В. И. Страницы славы. Днепропетровск: Промінь, 1975. 111 с.; Газарян С. Народные мстители Украины. Индустриальное Запорожье. № 2. 1994. С. 2; Михайлов Н., Кузьменко Н. По ту сторону войны. Запорожье: РА «Тандем-У», 2005. 374 с.

у структурі основних запорізьких підприємств важкої промисловості в зазначений період; багатофакторного аналізу – виявлено основні фактори впливу на розвиток досліджуваних заводів; принципи історизму та об'єктивності – сформовано конкретно історичний підхід та показано взаємозв'язок німецької окупаційної політики з подальшими діями радянської влади. Такий підхід дав можливість якомога повніше висвітлити особливості розвитку важкої промисловості Запорізької області в період німецько-радянської війни.

Виклад основного матеріалу. На початку німецько-радянської війни постало нагальне питання щодо збереження стратегічно важливих об'єктів в умовах можливої окупації, до яких здебільшого належали підприємства важкої промисловості та воєнного комплексу.

Зважаючи на реальну можливість окупації Запорізького краю, з липня 1941 р. розпочалося формування підпільної мережі. Були створені підпільний обласний, міський та районні комітети Комуністичної партії України[6].

Тим часом оборонні бої за Лівобережжя, які не давали можливості німецьким військам захопити Запорізьку область аж до остаточної евакуації стратегічно важливих об'єктів, тривали 45 діб. Уже протягом серпня–вересня 1941 р. на території області розпочалися воєнні дії. Одночасно з військовими частинами захисні позиції зайняли винищувальні батальйони та народне ополчення. Патрульну службу уздовж лівого берега Дніпра несли два батальйони Василівського району, які сформували 12 розвідувальних груп, що 28 разів побували в тилу німецьких військ. Майже місяць стримували окупантів 513 бійців Кам'янсько-Дніпровського винищувального батальйону, причому його розвідники за цей час близько 40 разів провели розвідку, отримавши цінні відомості для Радянської армії. У той самий час батальйон потопив моторний човен і катер супротивника, знищив 125 німецьких військових. Тільки в жовтні захисники були змушені залишити територію Запорізької області[7].

Радянські спецслужби проводили масове мінування міст, які здавали німцям, підриваючи їх, щоб завдати максимальної шкоди відповідно до «тактики випаленої землі», проголошеної 3 липня 1941 р.

Окрім того, влада закликала до організації активної диверсійної діяльності на окупованих територіях: «У зайнятих ворогом районах потрібно створювати партизанські загони, кінні та піші, створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розгортання партизанської війни скрізь і всюди, для підриву мостів, доріг, псування телефонного та телеграфного зв'язку, підпалювання лісів, складів, обозів. У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його посіпак, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи»[8].

Попри те, що такі заклики стосувалися переважно таких ресурсів, як транспортні засоби, пальне, збіжжя, худоба та запаси продуктів харчування, під час відступу не рахувалися зі знищенням пам'яток архітектури світового значення та важливих інженерних споруд[9].

Слід зауважити, що за роки німецької окупації на території м. Запоріжжя та області діяли десятки партизанських угруповань, які ліквідовували військових супротивників та намагалися зривати вивезення людей на примусові роботи. Одну з видатних підпільних запорізьких організацій очолювали Л. І. Ачкасов та В. І. Миронов. У той самий час діяла подібна група добровольців під керівництвом колишнього працівника заводу «Запоріжсталь» Н. Г. Гончара. Подібні угрупування існували в Кам'янсько-Дніпровському районі, в с. Балабиному та м. Мелітополі[10].

Під час втілення «тактики випаленої землі» радянським військовим командуванням та НКВС загинули десятки тисяч цивільних громадян і радянських військових. Вивезення і знищення запасів продуктів харчування вже восени та взимку спричинили масовий голод на окупованих нацистами територіях, що з погляду міжнародного права розглядається в контексті поняття воєнного злочину.

Серед найвідоміших проявів такої тактики в 1941 р. стало знищення греблі Дніпрогесу в м. Запоріжжі. Таким чином 18 січня 1941 р. близько 20 години вечора співробітники НКВС

[6] Абліцов О., Воловнік С., Гузенко Т. Запорізький край. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2008. С. 30.

[7] Михайлов Н., Кузьменко Н. По ту сторону войны. Запорожье: РА «Тандем-У», 2005. С. 26.

[8] В'ятрович В., Зінченко, Майоров М. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. С. 82.

[9] Ліпкан А. Г. Український народ у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками (1941–1945 рр.): матеріали до лекції. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2003. № 28. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_20_Lipkan.pdf

[10] Газарян С. Народные мстители Украины. Индустриальное Запорожье. № 2. 1994. С. 2.

без попередження підірвали стратегічно важливу споруду. Вибух 20 т толу зруйнував частину греблі довжиною у 165 м, внаслідок чого 20-метрова водяна хвиля змила прибережну міську смугу, плавні о. Хортиця і дійшла до м. Марганець та м. Нікополь, розміщених майже за 80 км вниз за течією Дніпра.

Кількість жертв достеменно невідома через те, що їх просто не рахували. Найчастіше дослідники схиляються до 100 тис. загиблих, серед яких 80 тис. мешканців м. Запоріжжя та його околиць і близько 20 тис. радянських солдатів. Акцію пояснювали швидким наступом німецьких військ, хоча насправді основні сили підійшли тільки на початку жовтня 1941 р.[11]

На початок 1941 р. республіканська промисловість Запорізької області мала близько 70 підприємств, валова продукція яких за підсумками 1940 р. сягала 100 млн руб. Державний Комітет Оборони наказав евакуювати вглиб країни цінне обладнання з промислових підприємств. Тільки із «Запоріжсталі» було вивезено 9600 вагонів з вузлами основних виробничих машин. Усього з металургійних заводів м. Запоріжжя до 21 вересня 1941 р. на Урал та до Сибіру відправлено 320 тис. т вантажу й 16 тис. залізничних вагонів. У жовтні евакуйовано устаткування машинобудівних заводів м. Мелітополь, м. Бердянськ, м. Великий Токмак, техніку машинно-тракторних станцій, 156 тис. коней, тисячі свійських тварин з усіх районів області. Одночасно з тим тільки з підприємств чорної металургії у віддалені райони країни було відправлено 13 тис. кваліфікованих робітників, інженерів і техніків[12].

У 1941 р. евакуйовано завод «Дніпроспецсталь», який у складі Новокузнецького металургійного комбінату працював на користь оборонної промисловості та народного господарства. Тільки в 1948 р. роботу заводу було відновлено в м. Запоріжжя, причому всі технологічні процеси переведено на автоматизоване та механічне устаткування[13].

Так, ще на початку військових дій на території СРСР у червні 1941 р. Запорізький моторобудівний завод (нині АТ «Мотор Січ») перейшов на 12-годинний робочий день. На заводі сформували полк народного ополчення, командиром якого став новопризначений директор М. М. Лукін. З огляду на те, що зброї ополченцям не видавали, було вирішено виготовляти її на власному підприємстві (шаблі, гранати типу «лимонка», пляшки із запалювальною сумішшю)[14].

Відповідно до наказу Народного комісаріату авіаційної промисловості СРСР від 1 липня 1941 р., всі студенти Запорізького авіаційного технікуму були направлені працювати на моторобудівний завод. Після тривалого робочого дня вони займалися військовою підготовкою та опановували стрілецьку зброю[15].

Невдовзі на моторобудівний завод прийшов наказ Державного комітету оборони про евакуацію ЗМЗ до м. Омськ. У цілому протягом серпня 1941 р. до нового тимчасового місця дислокації вивезли близько 3 тис. вагонів з обладнанням, а стратегічно важливі, але нерухомі об'єкти були підірвані[16]. Супроводжували майно заводу робітники зі своїми сім'ями. Причому їм дозволялося брати з собою речі вагою не більше 20 кг[17]. Споруди цехів та головного корпусу заводу на 76 % були зруйновані німецькими військами (Рис. 1).

Через три місяці після евакуації – 7 січня 1942 р. – моторобудівний завод розпочав роботу. В умовах війни ключовим завданням конструкторів заводу стало забезпечення безперервного виготовлення двигунів М-88Б для бомбардувальників Іл-4 та Су-2 і торпедоносця Іл-4Т[18].

У той самий час на заводі почали опановувати авіадвигун АШ-82ФН, конструкторською особливістю якого стало зменшення габаритів його діаметра. Таким чином винищувачі Ла-5ФН з новим двигуном уперше взяли участь у бойових діях 1943 р. Літак зі значно потужнішим двигуном мав більшу швидкість польоту, був устаткований двома гарматами калібру 20 мм та реактивними бомбами в 150 кг. До того ж двигун АШ-82ФН був установлений на винищувачі Ла-7 і на літаку Ту-2, який за своїми льотно-тактичними характеристиками перевершував німецький бомбардувальник «Юнкерс-88». Усього за роки війни завод виготовив 10512 двигунів М-88Б, 17526 двигунів АШ-82ФН[19].

[11] В'ятрович В., Зінченко, Майоров М. Війна і міф. Невідома Друга світова… С. 83.

[12] Михайлов Н., Кузьменко Н. По ту сторону войны… С. 21.

[13] Гиммельфарб А. М., Клименко А. М. (1980). Встречи на Запорожье: путеводитель… С. 31.

[14] Шанькин С. И., Курченко Ю. Д. Становление конструкторской службы ОАО «Мотор Сич». *Двигатель*. № 4. 2008. С. 8–11.

[15] Богуслаев В. А., Жеманюк П. Д., Малыш А. Н. Энергия, рождённая для полёта… С. 115.

[16] Коваль Е. Т., Филон Н. Н. Ровесник Октября… С. 34.

[17] Богуслаев В. А., Жеманюк П. Д., Малыш А. Н. Энергия, рождённая для полёта… С. 116.

[18] Шанькин С. И., Курченко Ю. Д. Становление конструкторской службы ОАО «Мотор Сич»… С. 11.

[19] Богуслаев В. А. Жеманюк П. Д., Малахов Г. В. «Мотор Сич». От поршневых – к газотурбинным… С. 70.

Рис. 1. 1943 рік. Запорізький моторобудівний завод: головний корпус та цехові приміщення
Джерело: Богуслаев В. А. Жеманюк П. Д., Малахов Г. В. «Мотор Сич». От поршневых – к газотурбинным… С. 56.

У червні та з 19 серпня до 3 жовтня 1941 р. з м. Запоріжжя вивезли такі підприємства як Запорізький моторобудівний завод, «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», коксохімзавод, алюмінієвий завод імені Кірова, електродний завод, магнієвий завод, карборудний завод, вогнетривний завод, завод феросплавів, «Запоріжбуд», «Алюмінбуд», завод «Комунар», завод ім. Войкова, завод «Інтернаціонал», паровозоремонтний, судноремонтний, завод транспортного машинобудування[20].

Таким чином з області встигли евакуювати 22 заводи союзного значення, 26 підприємств місцевої легкої та харчової промисловості союзного, республіканського, обласного та міського підпорядкування, а також промкооперативної промисловості, у першу чергу ту, що виготовляла спецпродукцію[21].

Так, з червня 1941 р. завод «Запоріжсталь» перейшов на виробництво оборонної продукції. Почали застосовувати нові технології, а саме: створення печей для випалу товстих бронелистів з метою їх подальшого виготовлення для потреб танкової промисловості.

Уже в серпні деякі цехи було перенаправлено до Магнітогорського, Новосибірського та Нижньотагільського металургічних заводів. Керували процессом евакуації заступник наркома чорної металургії О. Г. Шереметьєв та директор підприємства А. М. Кузьмін. З 25 вересня до 3 жовтня 1941 р. було демонтовано основне обладнання, цех холодного прокату, товстолистовий цех, цех слябінгу, середньолистового стану та електростанції. При цьому котельню заводу, мартеновські та доменні печі підірвали через не можливість вивезення (Рис. 2).

Восени 1942 р. на Магнітогорському металургійному заводі середньолистовий стан «Запоріжсталі» виготовив першу продукцію. Цей броньований лист створили робітники заводу – Г. Ємельяненко, М. Голоднов, О. Микитишин під керівництвом М. Стрекалова та М. Когаєнка. До того ж поряд побудували цех з ремонту та відновлення евакуйованого обладнання.

[20] Михайлов Н., Кузьменко Н. По ту сторону войны… С. 21–22.
[21] Запорізька область: природа, історія, архітектура, культура: Ілюстрована енциклопедія. Запоріжжя: Дике Поле, 2008. С. 191.

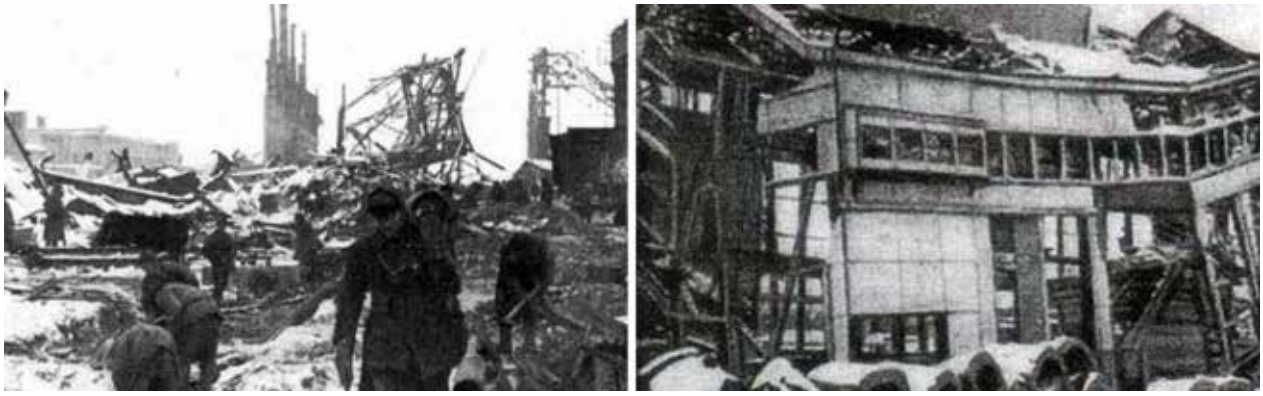

Рис. 2. Зруйновані будівлі заводу «Запоріжсталь»

Джерело: Кузьменко Н., Михайлов Н. Запорожсталь. Симфония металла: годы, события, люди… С. 59–60.

У той самий час на Новосибірському заводі, директором якого було призначено А. М. Кузьміна, почали виготовляти продукцію для потреб фронту. Колишні спеціалісти заводу також працювали на Уральському металургійному заводі та інших профільних підприємствах Уралу і Сибіру[22].

Водночас керівництво Дніпровського алюмінієвого заводу (нині Запорізький алюмінієвий комбінат) прийняло рішення зупинити роботу підприємства. В умовах постійного мінометного та артилерійського обстрілу колектив заводу займався демонтажем обладнання. Очолював процес директор заводу С. П. Славський. Насамперед необхідно було демонтувати електроплавильні печі, кожна з яких містила в собі близько 87 т бронзи. Проте виникла проблема з водоохолоджувальними секторами, до яких не було можливості дістатися через брак часу. Бригада спеціалістів була змушена відмовитися від підривних робіт. Робітники зайнялися розбиранням цеглової кладки на рівні амортизаційного шару.

Більшість робітників заводу та все устаткування, яке встигли вивезти, відправляли до місця евакуації – на Уральський алюмінієвий завод. Основним завданням було збільшити випуск алюмінію, глинозему, налагодити виробництво силуміну. Саме без останнього сплаву було неможливо виробляти танки та літаки. Протягом всієї війни завод працював за провідними на той час методами виробництва.

У серпні 1945 р. за рішенням Державного комітету оборони розпочали реконструювання Дніпровського алюмінієвого заводу. Через чотири роки евакуйовані до Уралу робітники частково повернулися до м. Запоріжжя[23].

Відповідно до постанови Державного комітету оборони, завод «Комунар» евакуювали в різні частини країни. Так, комбайнобудування налагодили в м. Красноярську, спецвиробництво – у містах Нижньому Тагілі й Ташкенті. Для виконання такого рішення на заводі створили комісію з евакуації. На початковому етапі її очолив директор підприємства А. Н. Сосін. Після його виїзду до Москви – виконувач обов'язків директора Т. Н. Ямпольцев. За наказом народного комісара загального машинобудування, для розміщення евакуйованих цехів та обладнання віддали приміщення Красноярського спиртово-горілчаного заводу. «Комунар» було перейменовано на завод № 703[24].

З Народного комісаріату на нову адресу підприємства надходили телеграми із вказівками. Основна з них стосувалася необхідності розпочати роботи до будівництва нових цехів. Перша продукція була виготовлена 22 жовтня 1941 р. З вересня 1942 р. було розпочато виробництво зернозбиральних комбайнів. Таким чином у 1944 р. завод виготовив 184 комбайни «Комунар» (Рис. 3). Водночас робітники продовжували випуск боєприпасів. Протягом 1944–1945 рр. для сільського господарства було виготовлено 507 причіпних комбайнів[25].

Згідно з «новим порядком», встановленим німецькими військами, всі мешканці окупованих територій мали працювати на нову владу. Населення розглядалося як одне із джерел економічної політики. Так, А. Гітлер заявляв: «Наш керівний принцип повинен полягати в тому, що ці народи мають тільки одне-єдине виправдання для свого існування – бути корисними для нас в

[22] Кузьменко Н., Михайлов Н. Запорожсталь. Симфония металла: годы, события, люди… С. 59.

[23] Бастрига М. І., Бадигін С. М., Бугайцов М. М. Крилатий метал Запоріжжя: спогади, нариси, поезії… С. 42–46.

[24] Шевельов М. П. Через роки і відстані. Розповіді із заводського життя… С. 20.

[25] Шевельов М. П. (1993). Через роки і відстані. Розповіді із заводського життя… С. 21.

Рис. 3. Завод «Комунар»: 1943 рік, зруйноване німецькими військами приміщення заводу; 1944 рік, комбайни «Комунар», виготовлені в евакуації

Джерело: Шевельов М. П. Через роки і відстані. Розповіді із заводського життя… С. 52.

економічному відношенні». Це спонукало до створення в березні 1942 р. спеціального відомства під керівництвом Ф. Заукеля, якого призначили уповноваженим з використання робочої сили. До цієї спільноти також входили військовополонені та іноземні робітники[26].

Водночас деякі мешканці з симпатією зустрічали окупаційні війська. Цей факт німецька влада демонструвала в пресі як закономірне явище. Важливим для неї було використання пропаганди серед населення з метою поширення ідеї про майбутнє визволення українців від радянського поневолення. Для заохочення до співпраці було створено Управління праці, в якому призначався пайок усім зареєстрованим особам[27] (Рис. 4).

У потужному металургійному комплексі м. Запоріжжя німці бачили великий потенціал для розвитку та збагачення. На відновлення Дніпрогесу та заводів важкої промисловості було направлено десятки тисяч людей з різних населених пунктів, примусово залучали також сили військовополонених[28]. Уже 24 жовтня 1942 р. німці ввели загальну трудову повинність. Населення віком від 15 до 55 років повинні були відпрацьовувати зміну, що тривала 10–12 годин. При цьому кваліфіковані робітники отримували 1,7 руб. за годину[29]. Незважаючи на витрачені кошти, німецькі фірми не змогли повністю відновити роботу жодного із запорізьких заводів. Для прикладу, під час ремонту Дніпрогесу, на стадії завершення підготовки до запуску однієї з турбін, підпільні партизанські диверсійні групи зняли болти закріплення, внаслідок чого вода залила машинне відділення та вивела їх із ладу. У результаті таких дій із трьох тисяч військовополонених, які відновлювали гідроелектростанцію, живими залишилися тільки 17 осіб. У той самий час партизанські групи зірвали всі спроби відновити роботу заводу «Запоріжсталь», а на Алюмінієвому заводі пошкодили відновлені електролізні ванни. Окрім того, в паровозному депо та на станції «Запоріжжя-2» залізничники намагалися чинити опір у ремонті шляху сполучень[30].

Слід зауважити, що окупаційній владі частково вдалося відновити роботу машинобудівного цеху заводу «Комунар». У ньому були розміщені кузня, відділення холодного штампування і механічна дільниця. Виготовляли оснастку штампів для лопат, зварювали ободи для тилових кінних возів. У одному з ливарних цехів працювала одна вертикальна плавильна піч. На ній займалися виробництвом чавунних запчастин для сільськогосподарських машин. У складальному цеху виготовляли брички-обози для армії. Причому за неявку на роботу робітників жорстоко карали. Було розстріляно коваля інструментального цеху заводу М. С. Авраменка. У той самий час слюсареві заводу О. С. Карпову надіслали повістку про штраф за відсутність на робочому місці розміром у 100 карбованців[31].

[26] Тарнавський І. С. Працевикористання місцевого населення Донбасу в період нацистської окупації (1941–1943 рр.). Сторінки історії: збірник наукових праць. № 48. 2019. С. 147. DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176389

[27] Салата О. О. Листівки як інформаційно-психологічний засіб боротьби під час війни Німеччини проти СРСР. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. № 28. 2015. http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_21_Salata.pdf

[28] Михайлов Н., Кузьменко Н. По ту сторону войны… С. 29.

[29] Запорізька область: природа, історія, архітектура, культура: Ілюстрована енциклопедія… С. 192.

[30] Михайлов Н., Кузьменко Н. По ту сторону войны… С. 29.

[31] Шевельов М. П. Через роки і відстані. Розповіді із заводського життя… С. 18.

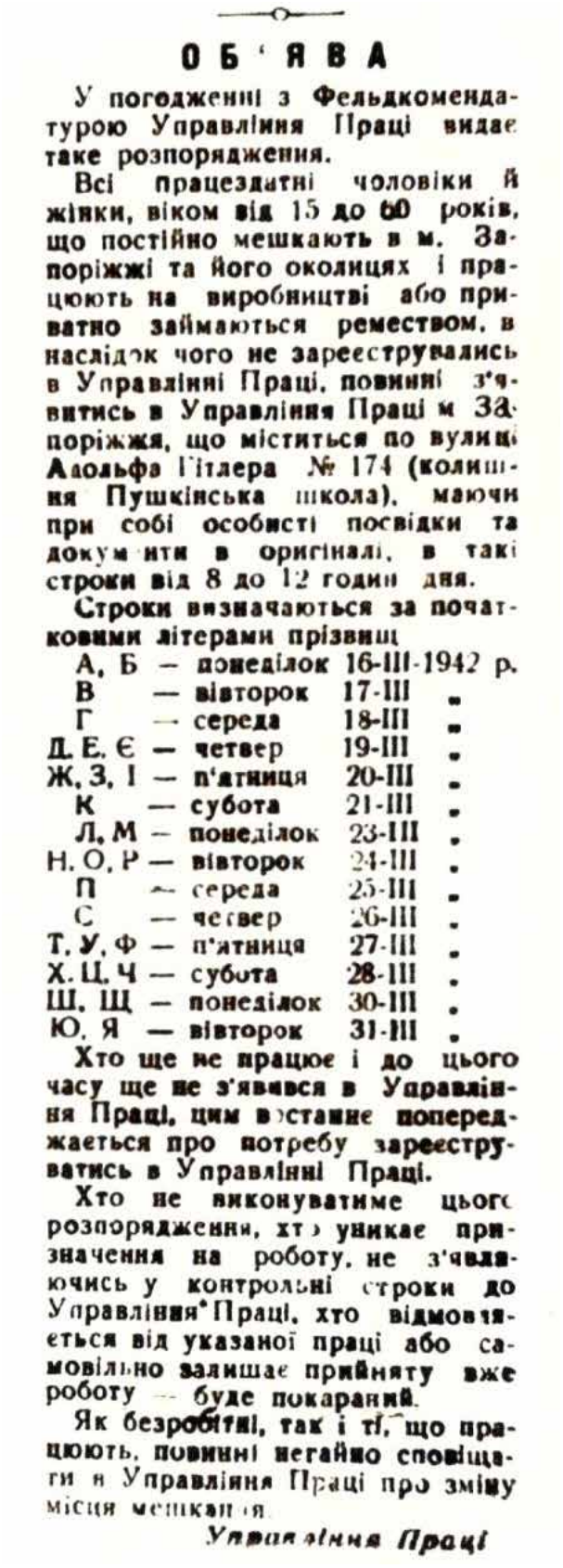

О Б ' Я В А

У погодженні з Фельдкомендатурою Управління Праці видає таке розпорядження.

Всі працездатні чоловіки й жінки, віком від 15 до 60 років, що постійно мешкають в м. Запоріжжі та його околицях і працюють на виробництві або приватно займаються ремеством, в наслідок чого не зареєструвались в Управлінні Праці, повинні з'явитись в Управління Праці м Запоріжжя, що міститься по вулиці Адольфа Гітлера № 174 (колишня Пушкінська школа), маючи при собі особисті посвідки та документи в оригіналі, в такі строки від 8 до 12 годин дня.

Строки визначаються за початковими літерами прізвищ

А, Б	— понеділок	16-III-1942 р.
В	— вівторок	17-III "
Г	— середа	18-III "
Д. Е. Є	— четвер	19-III "
Ж. З. І	— п'ятниця	20-III "
К	— субота	21-III "
Л, М	— понеділок	23-III "
Н. О. Р	— вівторок	24-III "
П	— середа	25-III "
С	— четвер	26-III "
Т. У. Ф	— п'ятниця	27-III "
Х. Ц. Ч	— субота	28-III "
Ш, Щ	— понеділок	30-III "
Ю, Я	— вівторок	31-III "

Хто ще не працює і до цього часу ще не з'явився в Управління Праці, цим востаннє попереджається про потребу зареєструватись в Управлінні Праці.

Хто не виконуватиме цього розпорядження, хто уникає призначення на роботу, не з'являючись у контрольні строки до Управління Праці, хто відмовляється від указаної праці або самовільно залишає прийняту вже роботу — буде покараний.

Як безробітні, так і ті, що працюють, повинні негайно сповіщати в Управління Праці про зміну місця мешкання.

Управління Праці

Рис. 4. 1942 рік. Оголошення окупаційної адміністрації

Джерело: Запорізька область: природа, історія, архітектура, культура: Ілюстрована енциклопедія… С. 191.

Висновки. Отже, важка промисловість Запорізького регіону часів початку німецько-радянської війни зазнала неабияких втрат. Такі потужні стратегічно важливі об'єкти як Дніпрогес, «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь», «Комунар» Запорізький моторобудівний завод, Дніпровський алюмінієвий завод були евакуйовані до віддалених районів СРСР. Радянська влада намагалася позбутися всіх залишків приміщень та устаткування, яке не вдалося демонтувати та вивезти до нових місць дислокації. При цьому не гребуючи численними людськими втратами, які були неминучими з огляду на запроваджену «тактику випаленої землі». Водночас економіці Запорізької області завдало значних збитків упровадження німецької «нової політики». Серед її основних напрямів було відновлення та експлуатація всіх можливих промислових об'єктів з використанням місцевого населення як робочої сили. Незважаючи на складні умови, евакуйовані підприємства продовжували роботу на користь держави, виготовляючи військову продукцію, як-от: авіаційні мотори, необхідні сплави для виготовлення танків тощо, а також машини для сільськогосподарських робіт. Відновлення заводів, що поверталися на довоєнні території, значеною мірою залежало від людського ентузіазму. Радянська влада надавала кошти на відбудову, але вони були недостатніми для швидкого вирішення поставлених завдань. Відомо, що історія будь-якої держави є циклічною. Дослідження зазначеного періоду показало, що бажання населення покращити економічну ситуацію в державі, в цьому випадку важкої промисловості, не достатньо. Необхідне сприяння її розвитку як уряду із залученням державного та іноземного капіталу, так і приватного сектору, в руках якого знаходиться левова частина промислових підприємств. Тому тема дослідження має не лише наукове значення, але й практичне. Подібні дослідження сприяють розумінню ситуації та пошуку шляхів вирішення актуальних проблем сучасності, в тому числі й розвитку важкої промисловості.

References

Ablitsov, O., Volovnyk, S. & Huzenko, T. Zaporizkyi krai. Zaporizhzhia, 2008 [in Ukrainian].

Bastryha, M. I., Badyhin, S. M. &Buhaitsov, M. M. Krylatyi metal Zaporizhzhia: spohady, narysy, poezii. Dnipropetrovsk, 1993 [in Ukrainian].

Boguslaev, V. A., Zhemanyuk, P. D. & Malahov, G. V. «Motor Sich». Ot porshnevyh – k gazoturbinnym. Zaporozhie, 2000 [in Russian].

Boguslaev, V. A., Zhemanyuk, P. D. & Malysh, A. N. Energiya, rozhdyonnaya dlya polyota. Kyiv, 2014 [in Russian].

Viedienieiev, D. V. Orhanizatsiino-funktsionalnyi ustrii orhaniv kontrrozviduvalnoho zakhystu diiuchoi armii pid chas vyzvolennia Ukrainy vid natsystskykh okupantiv (1943–1944 rr.). *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – Pages of history: a collection of scientific works.* 2019. 48: 159–171. DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176390 [in Ukrainian].

Viatrovych, V., Zinchenko, O. & Maiorov, M. Viina i mif. Nevidoma Druha svitova. Kharkiv, 2016 [in Ukrainian].

Gazaryan, S. Narodnye mstiteli Ukrainy. *Industrialnoe Zaporozhie – Industrial Zaporozhie.* 1994. 26. 2 [in Russian].

Gimmelfarb, A. M. & Klimenko, N. V. Vstrechi na Zaporozhie: putevoditel. Dnepropetrovsk, 1980 [in Russian].

Zaporizka oblast: pryroda, istoriia, arkhitektura, kultura: Iliustrovana entsyklopediia. Zaporizhzhia, 2008 [in Ukrainian].

Kiiko, S. H. Predyktyvna adaptatsiia pry upravlinnia portfelem proektiv enerhozberezhennia na metalurhiinomu pidpryiemstvi. *Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy – Science and technology of the Air Force of the Armed Forces of Ukraine.* 2020. 4(41): 133–144. doi:10.30748/nitps.2020.41.16. [in Ukrainian].

Koval, E. T. & Filon, N. N. Rovesnik Oktyabrya: Kratkij ocherk istorii Zaporozhskogo ordena Lenina, ordena Trudovogo Krasnogo Znameni, ordena Oktyabrskoj revolyucii proizvodstvennogo obedineniya «Motorostroitel» im. 50-letiya Velikoj Oktyabrskoj revolyucii. Dnepropetrovsk, 1986 [in Russian].

Kuzmenko, N. & Mihajlov, N. Zaporozhstal. Simfoniya metalla: gody, sobytiya, lyudi. Zaporozhie, 2003 [in Russian].

Lipkan, A. H. Ukrainskyi narod u borotbi z nimetsko-fashystskymy zaharbnykamy (1941–1945 rr.): materialy do lektsii. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – Pages of history: a collection of scientific works.* 2015. 28. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_20_Lipkan.pdf [in Ukrainian].

Mihajlov, N. & Kuzmenko, N. Po tu storonu vojny. Zaporozhie, 2005 [in Russian].

Petrykin, V. I., Vorobiov, O. K. & Sherstiuk, O. S. *Zaporizhzhiu 200*. Dnepropetrovsk, 1970 [in Ukrainian].

Petrykin, V. I. (Ed.). *Stranicy slavy.* Dnepropetrovsk, 1975 [in Russian].

Salata, O. O. Lystivky yak informatsiino-psykholohichnyi zasib borotby pid chas viiny Nimechchyny proty SRSR. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – Pages of history: a collection of scientific works.* 2015. 28. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/28_21_Salata.pdf [in Ukrainian].

Tarnavskyi, I. S. Pratsevykorystannia mistsevoho naselennia Donbasu v period natsystskoi okupatsii (1941–1943 rr.). *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – Pages of history: a collection of scientific works,* 2019. 48: 145–158. DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176389 [in Ukrainian].

Shankin, S. I. & Kurchenko, Yu. D. Stanovlenie konstruktorskoj sluzhby OAO «Motor Sich». *Dvigatel – Engine.* 2008. 4: 8–11 [in Russian].

Shevelov, M. P. Cherez roky i vidstani. Rozpovidi iz zavodskoho zhyttia. Dnipropetrovsk, 1993 [in Ukrainian].